

Spéder Zsolt: *A hazai termékenységi magatartás nemzetközi összehasonlításban* című Akadémiai Doktori Értekezésének bírálata

Dr. Tóth Olga

A benyújtott értekezés Spéder Zsolt eddigi szakmai munkájának korrekt, színvonalas összefoglalása. A különféle nemzetközi projektekben való aktív, alkotó részvételével, hozzájárult a hazai és az európai termékenység-változás trendjeinek feltérképezéséhez. A szerző jártas a nemzetközi szakirodalomban, annak valamennyi lényeges irányzatát ismeri, azokat a dolgozatban bemutatja és mondanivalója kifejtéséhez meggyőző módon felhasználja. A szerző nagy számú hazai és idegen nyelvű publikációja bizonyítja, hogy a témában otthonos, és joggal tartják számon mind Magyarországon, mind a nemzetközi tudományos porondon a szakterület egyik kiemelkedő képviselőjeként.

Az értekezés összefoglalja a rendszerváltás óta eltelt harminc évben bekövetkezett változásokat a termékenység területén Magyarországon és más európai országokban. Megvizsgálja, hogy a széles körben használt magyarózó elméletek közül melyik alkalmas leginkább a posztkommunista termékenységi változások magyarázatára. Oksági elemzésében kísérletet tesz arra, hogy bemutassa az előzetes gyerekvállalási tervek megvalósulásának akadályait, és az intézményrendszer, illetve az anyagi ösztönzők hatását a termékenységre. A nemzetközi összehasonlítással foglalkozó fejezet lehetőséget ad arra, hogy a magyarországi trendeket európai perspektívában is értelmezni tudjuk. A dolgozat jól szerkesztett, logikusan felépített, a téma hazai irodalmában innentől kezdve megkerülhetetlen alkotás.

Az értekezés erényei és gyengeségei gyakran ugyanarról a törőrl fakadnak. A továbbiakban ezekre térek ki.

A címet pontatlannak tartom, hiszen az a hazai termékenységi magatartás bemutatását ígéri, ugyanakkor valójában csak a rendszerváltás óta eltelt időszakra vonatkozik. Ahogy maga a szerző is megfogalmazza, a posztkommunista termékenységi átmenet jellemzőinek bemutatására és magyarázatára tesz kísérletet a dolgozatban. Egyrészt indokoltnak tartom, hogy egy ilyen összetett társadalmi kérdés elemzése egy jól definiált időtartamra koncentrálódjon. Az is logikusnak tűnik, hogy a kezdőpont 1990, a szocialista rendszer leváltásának időpontja legyen. Ezt a választást indokolja a könyvtárnyi nemzetközi szakirodalom is, ami egész Európában és ezen belül a

posztkommunista országokban bekövetkezett termékenységváltozást vizsgálja. Ugyanakkor ez az időbeli lehatárolás azt a sztereotípiát erősíti, mintha a változások a politikai és gazdasági rendszerváltás pillanatában kezdődtek volna, mintha 1990-ben egy olyan gyökeres, váratlan fordulat történt volna, ami tökéletesen szembe ment a korábbi időszakok termékenységi folyamataival. Számomra azonban ez nem ilyen egyértelmű, ezt egyfajta leegyszerűsítésnek gondolom.

A termékenységi mutatószámokat ismertető II. fejezet konzekvensen 1990-től (néhány esetben 1988-tól) indítja az adatsorokat. Így rejtve marad az, hogy hosszú távon az ország modernizálódásával párhuzamosan a termékenység sok évtizedes folyamatos csökkenését tapasztaljuk. Ezt a trendet történelmi kataklizmák, vagy szociálpolitikai intézkedések átmenetileg megtörték negatív, vagy pozitív módon, de ezen hatások elmúltával a trend ismét visszaállt eredeti irányába. Elfogadva a dolgozat időhorizontjának kiválasztását, hiányoltam a dolgozathoz azt, hogy a szerző legalább röviden reflektáljon erre a tényre. Ezt a reflektálást az is indokolná, hogy a szerző a dolgozat folyamán kilép a demográfia „biztonsági zónájából” és szociológiai irányba tágítja elemzését, így nem feltételezheti azt, hogy 1990 után nem csupán a rendszert, de a lakosságot is leváltottuk. Nem csupán az attitűdjeinkben, az értékrendünkben, de a magánéleti döntéseinkben is hordozzuk a korábbi évek hatását.

A leíró demográfiával foglalkozó fejezetek a termékenységi mutatók 1990 óta bekövetkezett változásainak korrekt összefoglalását biztosítják az olvasó számára. Úgy gondolom, ezekben a fejezetekben a szerző saját számításai alapján bemutatott kohorsz- és korszpecifikus termékenységgel foglalkozó adatok a leginkább újszerűek, és a szociológusok számára is tovább gondolásra méltóak. Különösen izgalmas a gyerektelenség alakulásának mértéke a már befejezett termékenységű kohorszok körében, illetve ennek eddigi alakulása a fiatalabb kohorszok esetében. A gyerektelenséggel kapcsolatosan számos kvalitatív vizsgálat indult az elmúlt években, de ezen a téren rengeteg még a megválaszolendő kérdés. Spéder itt bemutatott eredményei jó alapot biztosítanak a család (és nem csupán a párkapcsolat) fogalmára, tartalmára, működésére, valamint a gyerektelenség okainak feltárására irányuló további kutatások és szakmai viták számára.

Spéder Zsolt a gyermekvállalás társadalmi viszonyaival foglalkozó III. fejezetben az ISSP nemzetközi összehasonlító vizsgálat Család blokkjának adatait mutatja be. Ezek az adatok az értekezés későbbi fejezeteiben, az oksági

elemzések során is fontos szerepet játszanak. Ahogy a szerző érvel, kivételesen jó összehasonlító adatbázis kínál az ISSP, hiszen 1988 és 2013 között négy adatfelvétel adatai is rendelkezésre állnak a családdal, a családon belüli férfi-női szerepekkel, a gyerekvállalással kapcsolatban. Ez az érvelés igen meggyőző, számos értékes elemzés született korábban is ezekből az adatokból.

Am, ami egyik oldalról előnyként mutatkozik (t.i. a három évtizedes időbeli és a nemzetközi összehasonlítás lehetősége), az másik oldalról a tudományos innovativitás gátjaként is megfogalmazható. Ahogy azt Gregor Anikó PhD dolgozatában igen meggyőzően kifejti, a harminc éve megfogalmazott attitűdkérdések egy része felett igencsak eljárt az idő, a társadalmi valóság leírására csak korlátozottan alkalmasak. Egy normatív, funkcionalista családképet rekonstruálnak ezek a közismert attitűd kérdések, és ahogy az jelen dolgozat leíró demográfiai fejezetéből is kiderül, a termékenységi korban lévők egy jelentős és egyre növekvő hányada nem ebben a családformában él. Egyébként az ISSP-t alkotó kutatói közösségben is felmerült már a kérdések frissítésének igénye, de ez kemény ellenállásba ütközött, elsősorban az időbeli összehasonlíthatóság megőrzése érdekében.

Spéder az ISSP adatokat a magyar lakosság tradicionális értékrendjének szilárd bizonyítékaként kezeli az értekezés során mindvégig. Úgy gondolom azonban, hogy érdemes lett volna a kérdések tartalmára, jelentésére és korszerűségére vonatkozó kritikákra valamilyen módon reflektálni a dolgozatban. Én úgy gondolom, hogy a családdal foglalkozó magyar szociológusoknak, a szociológiára fogékony demográfusoknak, szociálpszichológusoknak éppen ideje lenne megalkotni a család, a gyerekvállalás, a férfi-női szerepek jelen helyzetével adekvát, azt az eddigiéknél sokkal jobban megragadó attitűd kérdéseket. Ennek a munkának elindítására és/vagy koordinálására tudományos felkészültsége és a tudományos network-ben elfoglalt helye alapján Spéder Zsolt például igen alkalmas lenne.

Az oksági elemzéssel foglalkozó fejezetek sorát az Életünk fordulópontjai kutatás gyerekvállalási szándékokra, és azok megvalósulására vonatkozó kérdéseinek elemzése nyitja. A szerző az egymásnak sokszor igencsak ellentmondó elméleti megközelítések, nemzetközi kutatások ismertetése után a követéses vizsgálat eredményeinek felhasználásával keresi a választ arra a kérdésre, hogy a rövid távú gyerekvállalási szándékok megvalósulásának esélyét milyen tényezők segítik, illetve gátolják. Érdekesnek találtam a szándékok és a megvalósulás összevetésével kialakított csoportosítást, melyre a multinominális

regressziós elemzés épül. A szerző a szerteágazó szakirodalom alapján versengő hipotéziseket fogalmaz meg, de az eredmények legtöbb tekintetben a leglogikusabb hipotézist támasztják alá: mint például azt, hogy a munkaviszony, az optimista beállítódás, a fiatalabb életkor és a házasság növeli a rövid távú gyerekvállalási szándékok megvalósításának esélyét. Sajnálatos, hogy nem kerültek bevonásra az elemzésbe olyan változók, mint például a jövedelem szintje (ezt a nemzetközi összehasonlításban a szubjektív jövedelmi helyzet mutatójának bevonása valamelyest pórolja), a lakáshelyzet, vagy az egyéni és családi életútban bekövetkező változások, noha ezek mindegyikét kiemelten fontosnak látom a termékenységi szándékok rövid távú megvalósítása terén. Úgy gondolom, a téma további kutatása szempontjából a legérdekesebb, és legfontosabb megállapítás az, hogy a már gyereket nevelők hajlamosabbak feladni szándékaikat, míg a gyerektelenek inkább csak halasztják azokat. Ez az eredmény felveti annak a lehetőségét, hogy a gyerekvállalási tervek feladása esetleg összefügghet a gyereknevelés (és nők esetében a szülés) során szerzett negatív tapasztalatokkal is. Ennek felderítése egy jövőbeli kvalitatív vizsgálat feladata lehetne.

Az értekezés legfontosabb, leginkább újszerű és továbbgondolásra érdemes részének a nemzetközi összehasonlítással foglalkozó fejezetet tartom. Itt a szerző igen fontos megállapításokat tesz, melyek megalapozzák a posztkommunista országokban tapasztalt termékenységcsökkenésre vonatkozó elméleti magyarázatát. Fontos észrevenni, hogy a Generation and Gender Survey adatai alapján nem csak az jellemző, hogy a nyugat-európaiak magasabb arányban tudják/ akarják rövidtávú gyerekvállalási szándékaikat megvalósítani, de számos ezt árnyaló tény is kimutatható. A posztkommunista országokban a gazdasági bizonytalanság, az infláció mértéke, a rosszabb szubjektív jövedelmi helyzet és a társadalmi nyomás a gyerekvállalás irányába mind csökkenti a szándékok valóra váltásának esélyét.

Az elemzések alapján meggyőzőnek tűnik a szerző állítása, hogy a posztkommunista országokban nem a második demográfiai átmenet elméletével magyarázható a tapasztalt termékenységcsökkenés, hanem sokkal inkább a Merton által megfogalmazott anómia elmélettel. Ez a gondolat a további kutatások számára jó kiinduló alapot jelenthet.

Spéder Zsolt fontos érdemének tartom, hogy a termékenységet, ezt a politikailag igen kényes témát mindvégig szakmai keretek között tartva tárgyalja. Egyetlen megfogalmazása kapcsán éreztem az ettől való eltérést. A

családtámogatások változásainak hatásával foglalkozó fejezetekben a szerző a magyar családtámogatási rendszer bőkezűségét, nagyvonalúságát említi. Tudom, hogy itt a GDP-hez viszonyított arányról van szó, és a szakirodalomban is szokás ezt a kifejezést használni. Ugyanakkor számos kutatás, többek között az értekezés VI. fejezete is bizonyítja, hogy a magyar családtámogatási rendszer nem csupán túl gyakran és kiszámíthatatlanul változott az elmúlt évtizedekben, de fokozatosan meglehetősen szelektívvé is vált. Emellett a gyerekszegénység szintje folyamatosan igen magas, egyes kutatások szerint növekvő. Nyilvánvaló, hogy ezek a tények a gyerekvállalásra, a szándékok megvalósítására negatív hatással vannak, így véleményem szerint a családtámogatási rendszer bőkezűségére vonatkozó állításokat óvatosabban, kritikusabban kellene kezelni.

Remélem, nem tűnik szőrszálhasogatásnak, de meg kell említenem, hogy a dolgozatban rengeteg elgépelés, időnként pontatlan megfogalmazás, és a táblázatok számozásának elcsúszása található. Ezek egyes helyeken már az érthetőséget és az érvelés erejét is csorbítják (pl. 53. o.; 65-67. o.; 160. o.; 162. o. stb). Úgy gondolom, hogy egy ilyen igényes munkához ezek a hibák nem méltóak.

Összességében szeretném leszögezni, hogy Spéder Zsolt bemutatott dolgozata tükrözi felkészültségét, a témában való elmélyült tudását, több évtizedes színvonalas publikációs tevékenységét. Eddigi szakmai tevékenysége és a benyújtott értekezés alapján javaslom, hogy a Bíráló bizottság ítélje meg Spéder Zsolt számára az Akadémiai doktori címet.

Budapest, 2020. március 8.